

Корнієнко В. О.
(ВДТУ, Вінниця)

ТЕОКРАТІЯ ЯК ВТІЛЕННЯ ТЕОРЕТИЧНОЇ ФОРМИ ПОЛІТИЧНОГО ІДЕАЛУ

Розкривається питання про релігійну форму суспільного ідеалу, який домінував у суспільній свідомості середньовіччя і виконував роль своєрідного реалізатора принципу примусового універсалізму у той період.

У середні віки затвердилася теократична влада. Не тільки церква, але і держава бачила вищим завданням людського життя в пануванні над нею релігії. По суті, навіть боротьба з пануванням церкви в середні віки була боротьбою двох теократій, із яких одна мала своїм главою папу, а інша — імператора. Але у всякому разі, керівна роль теократичної ідеї в середні віки є настільки яскравою і всеосяжною, що в її світлі можна дати повну характеристику середньовічного життя.

Почнемо із того, що християнський ідеал, як і власне християнство, виникає в II сторіччі. Але державною релігією воно стало спочатку у Вірменії наприкінці III сторіччя, а потім у Східній Римській імперії (кінець першої чверті IV сторіччя). Незважаючи на синкретичний характер виробленої ним догматики, християнство явилось якісно новою релігією. Її особливістю, основною ознакою став універсалізм, як початок загальної правди і загальної єдності згідно з євангельським завітом "і буде єдина черета і єдиний пастир". Проте занадто швидке здійснення подібного ідеалу призвело до проповіді примусового універсалізму і цей прототип загального устрою привів до страшної практики інквізиції.

Принцип примусового універсалізму має яскраво виражений владний відтінок, що свідчить про силу релігійної держави й у той же час дозволяє говорити про релігійний ідеал як про ідеал політичний, тому що примусовий універсалізм спонукав примусово вірити в цей ідеал велику масу населення. В остаточному підсумку, це давало підставу владу імущим, що стояла на чолі держави, неначе від імені народу втілювати в життя цей ідеал і досягати своїх конкретних цілей, що у більшій мірі були цілями політичними.

Слід зауважити, що у середні віки представники церкви не тільки стали феодалними землевласниками, між якими установлювалися відносини, що відповідали феодалній ієрархічній системі організації, але і володіли величезною політичною силою. Католицька церква на Заході тримала під своєю владою багато країн і народів. У той час, як на Сході патріарх православної церкви в політичному житті не грав майже ніякої ролі, і, більш того, підпорядковувався імператору навіть з питань віри, на Заході папа мав безмежну владу, у тому числі й у державно-політичній сфері.

Наприклад, папа Інокентій III говорив, що королі помазуються священиками, а не священики королями. Той же, хто помазується, менше того,

хто помазує. У зв'язку з цим усе більше і більше посилювалася монархічна влада римських пап і усе більше підпорядковувалася їм світська держава. Роль останньої з погляду римської церкви зводилася лише до захисту істинної віри, винищуванню еретиків й інших ворогів святої церкви.

Існування двох теократій пов'язано з феноменом поділу Римської імперії на Західну і Східну, що має насамперед історичну причину. І формування релігійного ідеалу в цьому зв'язку має свої специфічні відтінки. Автор схиляється до думки про те, що в межах Західної Римської імперії релігійний ідеал мав більш яскраво виражений політичний характер, являючись причиною й основою боротьби проти інакомислячих. Навпаки, у Східній Римській Імперії його утвердження відбувалося в більш "м'яких" формах цієї боротьби.

Коротко про історію. Після падіння Рима Східна Римська імперія вступила в новий етап свого історичного розвитку і тут, на Сході, починаючи з IV сторіччя, стала складатися Візантійська імперія — своєрідний тип держави, що оформилася при імператорі Юстиніані. Саме Візантійська імперія — яскравий приклад того, як *релігія практично замінила собою національність*. Національна приналежність не була визначальним моментом у просуванні людини на тому або іншому поприщі. У науковій, політичній, художній і інших сферах діяльності з великим успіхом поряд із греками трудилися вірмени, семіти, грузини і представники інших народів. Окремі народи й етнічні групи, мешканці Сходу і Східної Європи в тій, або іншій мірі були творцями політичної історії і культури Візантії.

Візантійці вважали себе спадкоємцями стародавніх римлян, гордо називаючи себе ромеями, проте як мінімум двічі офіційно поривали із Римом. Перший раз — наприкінці IV ст. вдруге — у 1054 році, коли вони остаточно зруйнували духовно-релігійні зв'язки із Римом. Візантійці називали себе римлянами, проте державною мовою затвердили грецьку; пишалися своїм римським походженням, але вклонялися Богу древніх іудеїв; шанували єврейський Ветхий завіт поряд із Новим завітом, а найсвятішим місцем на землі для них був не отчий Рим і не мудрі Афіни, а Єрусалим, який ненавиділи їх войовничі предки.

Візантійська імперія проіснувала до середини XV ст. У ході військових сутичок із сусідніми країнами вона то перемагала і розширювала свої володіння, то зазнавала поразки і втрачала ту чи іншу частину своїх східних і західних земель. Візантія відбила навалу печенігів, половців, турків-сельджуків і османів, норманів, завойовників із латинських країн, болгар. Вона затримала на багато сторіч просування турок на Захід. Проте хрестові походи завдали Візантії катастрофічних збитків, після яких вона так і не змогла оправитися. Місто було захоплено хрестоносцями-католиками в квітні 1204 року а потім пограбовано і підпалено. Один з учасників походу хрестоносців, француз Жоффрау де Вілларден писав, що вогонь знищив більше будівель, ніж їх нараховувалося в трьох найвеликих містах Франції того періоду. На місці Візантії була утворена Латинська імперія. У рі-

зноманітних районах Близького Сходу тоді ж виникла множина дрібних князівств.

На початку 60-х років XIII сторіччя Візантійська імперія якоюсь мірою була відновлена, але незабаром над ній нависла погроза турків-османів, що у XIV сторіччі захопили майже усі її володіння в Малій Азії. Агонія Візантії продовжувалася до 1453 року, коли Константинополь був узятий і розгромлений турками. Внутрішні причини, насамперед, спад економіки і зовнішні обставини призвели до її остаточної загибелі. Така, коротко кажучи, історія Візантії. Нас же в більшій мірі цікавить її духовний світ, як основа формування політичних ідеалів.

У духовному світі Візантії, як вже відзначалося, панувала догматика церкви, православної релігії, що із непримиренністю ставилася до свободи розуму, підтверджувала диктатуру теології і вела теоретичну діяльність щодо коментування ортодоксальних текстів. Як відомо, значну роль у процесі становлення норм громадського життя у Візантії зіграли рішення семи Вселенських соборів. Не зупиняючись на їхньому докладному описанні, відзначимо, що 1-й Нікейський собор у 325 р. сформулював першу частину "Символу віри", давши визначення божественності Сина Божого; 1-й Константинопольський собор у 381 р. сформулював другу частину "Символу віри", давши визначення божественності Святого Духа. На цих двох соборах фактично і була оформлена релігійна догматика.

Ефеський собор (434 р.) дав визначення Христа як істинного Бога і як людини в одній особі; II-й Константинопольський собор (553 р.) ще раз підтвердив вчення про Трійцю і про Христа; III-й Константинопольський собор (680 р.) підтвердив істинну людяність Ісуса Христа через визнання його людської волі і дій. Таке докладне освітлення суті цих соборів важливо із тієї точки зору, що теократія Візантії представляла свої догми в якості політичних норм загальної значимості, а встановлення християнського віровчення тут перетворювалося у світоглядну основу будь-якого члена суспільства, ставало єдиним джерелом його духовної творчості.

Церква, в уявленні її прихильників, була центром усього тодішнього життя. Цей ідеал один із письменників зобразив у такій художній формі: "Сучасне місто складається з рівних, що перетинаються під прямим рогом, вулиць із великими будинками. Але ці вулиці не сходяться в жодному місці, немає загального центру. Багато великих будинків, але немає будинку, який був би загальним ідеалом. Так і в сучасному духовному житті: багато рівнобіжних і пересічних між собою будинків, але немає об'єднуючого фокуса. Немає духовного центру, до котрого б усі прямували. Цілком інакше в середні віки. Тодішнє місто складалося з заплутаних вуличок і провулків. Всі вони виходили на площу і на цій площі піднімався чудовий храм. Подібно цьому і духовне життя середньовіччя складалося з заплутаних, темних поглядів, але всі вчення, усі прагнення були спрямовані до єдиного центру. Таким центром був храм, релігія" [1, с.7].

Церква потребувала й розвитку такого мистецтва, що відповідало б її потребам. Для проповіді своєї ідеології вона використовувала житія святих,

духовні гімни й інші засоби естетичного впливу, зводила храми із фресковими розписами і скульптурними зображеннями. Так, імператор Юстиніан створив храм святої Софії, що за своїми розмірами і красою міг би затмарити усе, що було створено в Константинополі до цього. Для створення проекту храму були запрошені відомі зодчі Анфімей із Тралл і Ісидор із Мілету. Біля шести років продовжувалося спорудження цього храму, у якому брали участь більш 10 тис. робітників. Стіни і кріплення храму зводилися з цегли. Широко застосовувалися мармур і граніт. Мармур використовувався найрідкісніших кольорів: білосніжний, ясно-зелений, біло-червоний і рожевий. Для купола ж використовували особливі білі цеглини такої легкості, що дюжина їх важила не більше шматка черепиці. Юстиніан хотів викласти підлогу храму золотими плитами, але його відговорили від цього наміру ...

Населення імперії дуже дорого заплатило за імператорське розкидання грошима, але Юстиніан досяг своєї мети: створений за його повелінням храм перевищував своєю величчю легендарний ієрусалимський. Коли імператор увійшов до храму в день його освячення, 27 грудня 537 року, він гордо вигукнув: "Слава Всевишньому, що обрав мене для здійснення цієї великої справи! Я перевершив тебе, Соломоне!" [2, с. 11].

Покажемо у цьому відношенні є також те, що на II-му Нікейському соборі (787 р.), скликаному Патріархом, 367 єпископів із Греції, Франції, Сицилії й Італії, зібравшись у церкві Святої Софії в Константинополі, зробили таку заяву: "Ми вирішили, що святі зображення, виконані фарбами, із мозаїки або іншого відповідного матеріалу, можуть бути поміщені на посуді, одязі або стінах церков так само, як і на будинках і дорогах, тому що чим частіше люди будуть бачити зображення Ісуса Христа, його святої Матері і святих, тим більше вони будуть любити їх" [2, с. 14].

Церкві необхідна була також і історіографія, тому що вона піклувалася про прославляння своєї історії, була зацікавлена у викладі історії людського роду під кутом зору власної ідеології. Нікейско-Константинопольський собор підтвердив, що Бог-Отець і Бог-Син — не подібні, а єдиноподібні. Сьогодні — це третій догмат "Символу віри". Проте через 100 років після Нікейського собору і через тридцять років після Константинопольського Патріарх Несторій оголосив народу, що хоча Бог-Син і становить єдину суть з Богом-Отцем, але усе ж спочатку Ісус Христос був людиною, а виходить, його мати - не "Богородиця", а "людинородиця". Месією Христос став уже після свого народження. Єресь Несторія була засуджена на III Всесвітньому соборі в Ефесі в 431 році, але вона підготувала перший розкол у християнстві на наступному Халкедонському соборі.

У свою чергу, константинопольський архімандрит Євтихій торкнувся так званої "хрисологічної проблеми", проголосивши, що Христу властива лише одна природа — божественна, людська ж природа Христа — вигадка. Це вчення одержало назву "монофізичного" — тобто єдиної природи. Монофізичне вчення було засуджено у Халкедоні на четвертому Вселенському соборі в 451 році. Частина церков через незгоду вийшла з єдиної

церкви: вірмено-григоріанська, коптська, ефіопська, малабарська тощо. Були й інші церковні вчення і ересі. Внутрішня боротьба різноманітних релігійних напрямків у цей період не могла ще визначити якоїсь конкретної політичної спрямованості релігійного ідеалу, сама релігійна віра в цей період була неначе "річчю у собі". Це, між іншим, говорить про те, що будь-яка теорія, що не має до пори до часу елітарного характеру, завжди починається як віра. Але необхідність зміцнення цієї віри завжди була пов'язана з її теоретичним обґрунтуванням.

Події, що відбувалися в соціально-економічному житті Західної Європи в V-XI сторіччях, призвели до занепаду значної кількості ранньофеодальних держав, а церква стала найвагомішою політичною силою. У своїй боротьбі проти королів церква формально спиралася на так звані "лжеісидорові декрети", що з'явилися між 809-849 роками і були видані нібито апостолом Петром римським первосвященникам. У той час ще не було національної ідеї, і папа, і імператори Священної Римської імперії розглядали себе кожний як світового владика. При цьому перші обґрунтовували своє право на спадкоємності влади апостолів, а другі вважали себе спадкоємцями давньоримських імператорів.

У Західній Римській імперії боротьба двох вищих влад знайшла своє теоретичне відображення в трактатах численних письменників — захисників папства й імперій. Цим трактатам властива одна ознака — повне змішання церкви з державою. В очах захисників папства папа був не тільки духовним владикою церкви: йому була дана на землі вища, повна влада над кліром і над світом. За відомою теорією "двох мечів" (у тлумаченні клерикальних письменників) два мечі, тобто дві влади, знаходяться в руках св. Петра і його спадкоємця — папи: меч духовний і меч світський. Але священники й апостоли, зайняті служінням Богу, не повинні самі витягати на захист церкви меч крові. Тому вустами церкви цей меч наказується вкласти у піхви. Не використовуючи сам світського меча, Святитель передає його імператорам і взагалі світським князям через коронування і миропомазання. Таким чином, влада царська береться від влади святительської, "світський державець ставиться до папи, як васал до сюзерена" [3, с.4]. Як вірний васал, світський державець повинен бути завжди готовий в усеозброєнні своєї військової сили бути на захисті духовної влади. Тому що "словом божим управляються душі віруючих, меч же крові є влада над тілами; наскільки дух вище тіла, настільки ж влада святительська вище влади царської" [3, с.5].

Якщо ж заглянути в табір супротивників папства, то тут можна побачити повне змішання церкви з державою. Самі імператори були переконані в тому, що царське помазання підносить їх над юрбою мирян і перетворює їх у деякого роду святителів. Наприклад, Оттон Великий постився перед тим, як надівати свою імператорську корону. Генріх III вдягався в знаки свого імператорського сану не інакше як після покаяння або після бичування рукою духівника. Нарешті, Генріх V прямо говорив про себе: " Я цар, я первосвященник". Основний зміст цього вислову в тому, що цар або імператор не просто миряни: у силу помазання вони ставали членами кліру.

З царським саном зв'язували й особливий пророчий дарунок, спроможність вгадувати волю провидіння. Так, підтверджують, що ще Навуходоносор і деякі з єгипетських фараонів нібито бачили віщі сни. Середньовічні літописи також бувають розповідями про те, як той або інший імператор скоїв якийсь важливий державний акт, наприклад, похід до Риму, або призначив нового єпископа, тому що так йому було наказано уві сні. Деякі письменники, наприклад, єпископ Бенцон Альбський, прямо вважали імператора представником св. Петра і головою церкви [3, с.5].

Підсвідомо або цілеспрямовано в політичному світогляді середніх віків усі відносини були немовби перевернені. З одного боку, тут пастир озброєний світським мечем, а з іншого боку, царі зазіхають на духовну владу, а імператор хоче бути в деякому роді світським папою. Були також випадки, коли святителі нерідко вдягалися у шоломи і лати та йшли на чолі своїх військ у бій. Зустрічалися і папи-воїтелі, наприклад, Лев IX, що, програвши бій, потрапив у полон до норманів, після чого переможці цілували йому ноги.

З іншого боку, бувало, що королі і герцоги вдягалися у єпископські митри. Відповідно до класичного вислову папи Інокентія III, що може вважатися мовби гаслом середніх віків, "Христос у Новому Завіті улаштував владу так, щоб царство було святительським, а священство було царським" [3, с.6].

У цілому можна говорити про те, що на ґрунті середньовічного світогляду спотворювалося і звужувалося поняття християнства. Церква, що спиралася на міць держави, уже не була вільною спілкою віруючих душ: вона, як вже було сказано, силою спонукала людей вірувати в її догмати, караючи тих, хто ослухався, вогнем і мечем. З погляду середньовічного ідеалу, людина не була ціллю в собі і для себе. Вона розглядалась як пасивний матеріал, як "чиста дошка", на якій можна малювати усе, що завгодно. Проте усе, що знаходилося поза церквою і релігійною державою, таврувалося як "синагога сатани" або "антихристово суспільство".

Сила церкви і релігійного ідеалу помітно усталилися. Тому папа Бонифацій III виробляє іншу, більш радикальну стратегію, чим міг собі це дозволити у свій час Августин. Він відкрито вже проводить думку про те, що настала пора взяти в руки владу й у "земному граді". Папа заявляв, що "обидва мечі перебувають під владою церкви, духовний і світський; один вживається для церкви, а інший — самою церквою; один — священством, інший королями і воїнами, але з волі і установлення священства" [4, с.160].

Для перетворення цієї стратегії в життя, церква конструює і розкриває ціле віяло інших, "допоміжних", якщо можна так висловитися, ідеалів, насамперед для світських феодалів і для селян. Відзначимо, що ці ідеали являють собою не стільки ідеали політичного устрою, скільки ідеали особистості, що якоюсь мірою "підв'язані" до вже існуючого релігійного ідеалу. Зрозуміло, що католицизм не міг навіть мислити про якесь інше суспільство крім "граду божого". Зрозуміло також, що іншого ідеалу не могли виробити й і будь-які стани феодального суспільства, що перебували в повному підпорядкуванні у церкви.

Наприклад, *ідеал лицарства* був призначений для світських феодалів і сформувався в X-XI сторіччях. Він мав реальну соціальну основу для свого існування, що саме і являла феодальна знать, що проводила весь свій час у бенкетах і міжусобних війнах. Водночас, даний ідеал був похідним від ідеалу суспільного устрою, котрий сформулював Августин, він був зручний для церкви, якщо не сказати, що нав'язаний нею феодалам. Справа в тому, що феодальні війни — невід'ємна частина всього життя феодалів, і це явище було спрямовано Августином у потрібне річище.

Він підрозділив війни на "справедливі" і "несправедливі". "Справедливою", або священною, вважалася війна проти еретиків і язичників в ім'я церковної єдності з метою поширення католицької віри. І от протягом V-X сторіч в умовах практичної діяльності церкви, клір якої стає землевласником і потребує захисту своїх володінь, в умовах боротьби з язичниками — саксами, угорцями, норманами — народжується ідея про богоспасіння тих, хто зі зброєю в руках оберігає інтереси святої церкви. А весь процес історичного розвитку церква уявила як безперервну боротьбу божественної монархії проти бісівського царства. Тому католицизм середніх віків знає три можливих відношення до людства: месіанська проповідь, прокльон і хрестовий похід.

У IX сторіччі папа Григорій VII поставив перед церквою завдання перейти до завоювання усього світу. Ці експансіоністські ідеї римської церкви підігрівалися чеканням близького кінця світу, тому що нібито кінчалось тисячоріччя з часу приходу Христа на землю. Цікаво, що в цей період саме лицарство, а не королівська влада проголошується головним носієм "священної війни". Цьому можна знайти цілком конкретне пояснення. Лицарі-феодала були за своєю суттю дуже агресивним конгломератом, що не підпорядковувався верховній королівській владі. Феодала вважали себе незалежними державцями у своїх володіннях. Французький король, наприклад, не виїжджав за межі Парижа, побоюючись, що на нього нападуть феодала.

Навіть папи також нерідко страждали від сваволі італійських феодалів і від буйної римської знаті. Так, у першій чверті X сторіччя папським престолом розпоряджалася сім'я Теофілакта, а папа Іоанн X, що хотів звільнитися від її впливу, був задушений [5, с.279].

Намагаючись використувати другий стан у боротьбі за своє світове панування, церква талановито висуває *ідеал "христова воїна"*. Конкретний зміст цього ідеалу формується, уточнюється і реалізується під час перших хрестових походів. У цілому цей ідеал являє собою синтез християнських чеснот і фахових якостей воїна. Церква, що являє собою потужну ідеологічну силу, у XI-XIII сторіччях висуває й обґрунтовує ідею про необхідність хрестових походів в ім'я звільнення від мусульман Палестини "труни Господа", що, за легендою, знаходився в Єрусалимі. Сама можливість здійснення ідеї хрестових походів підкреслює ступінь впливу церкви у той період. В арміях хрестоносців із благословення папи римського створювалися особливі лицарські організації, що їх називали духовно-лицарськими орденами.

Характерно, що ці ордени підпорядковувалися безпосередньо папові, а не правителям, на землях яких розташовувалися їхні володіння. Першим у 1119 році був заснований орден тамплієрів (храмовників), що згодом став одним із найбагатіших орденів. Другим був орден госпітал'єрів-іоанитів. Свою назву він одержав від госпіталю святого Іоанна, що допомагав хворим пілігримам. Наприкінці XII сторіччя був утворений третій орден — Тевтонський. Пізніше він переселився на береги Балтійського моря, де в 1237 році об'єднався з орденом мечоносців. Приблизно в цей же період в Іспанії також виникли три ордени, що були створені в зв'язку з реконкістою — боротьбою, спрямованою на вигнання арабів з Іспанії.

Церква зуміла не тільки приборкати лицарство, але і направити його діяльність у бажане їй річище. Більш того, церква зняла і соціальну напругу, що виникла в суспільстві в XI сторіччі. Справа в тому, що землі в Західній Європі були вже практично поділені між світськими і церковними феодалами. Успадковувати ж землю за звичаєм міг тільки старший син феодала. У результаті утворився великий прошарок феодалів, котрі землі не мали. Вони жадали її одержати за будь-яку ціну. Католицька церква не без підстави побоювалася, щоб лицарі не стали спокушатися на її великі володіння. Крім того, вона бажала поширення свого впливу і на нові території. Тому в планах лицарів-хрестоносців звільнення "труни Господньої" мало третьорядне значення: феодала і церква намагалися захопити заморські землі, міста і багатства.

Вже під час першого хрестового походу в 1099 році Єрусалим був захоплений, а церква і хрестоносці задовольнили свої бажання, приборкавши до рук квітучі і родючі землі Палестини. Але коли на початку XIII сторіччя французькі, італійські і німецькі лицарі в четвертий раз оперезалися мечами за заклик папи Інокентія III, вони направилися не проти мусульман, а обрушилися на християнську державу Візантію. У квітні 1204 року лицарі захопили її столицю Константинополь і розграбували, показавши, чого варті всі пишні фрази про порятунок "труни Господньої". Цей факт ще раз є підтвердженням тому, що в розв'язанні практичних питань релігійний ідеал виступав у формі ідеалу політичного. А оскільки практична політика є справою не завжди порядною, страждав авторитет і чисто релігійного ідеалу, і віра в нього.

Але, з іншого боку, треба відзначити, що в аспекті спадкоємності хрестові походи стали значною історичною подією. Завдяки взаємодії народів Сходу і Заходу їхнім спільним надбанням стали технічні новинки ремісничого виробництва, в особливості виробництва шовку, нововведення в області мореплавання. Захід запозичав у Сходу міняльну справу, банківські і кредитні операції; Схід зробив вплив і на соціально-політичне життя Заходу: під впливом Сходу тут якоюсь мірою змінилися громадянські і військові організації, розширилася свобода міст, загострилася боротьба проти абсолютизму католицької церкви, зміцнилася світська державна влада. Але Захід не просто сприйняв досягнення Сходу, він сприйняв їх творчо. Захід учинив перехід від натурального до товарного

виробництва і пізніше сам зробив добродійний вплив на розвиток країн Сходу.

Практика хрестових походів, у яких усі лицарі, незважаючи на їхнє походження і майнове положення, розглядалися як єдине "війство христове", сприяла скасуванню в лицарства початкового відтінку служіння і підпорядкованості церкви. Значно вплинув на цей процес і сформований на той час правовий поділ середньовічного населення на три основні групи: що моляться, що воюють і що працюють. Сполучення спільності ідеалів із корпоративними принципами організації другого стану вело до ідеологічного нівелювання різноманітних груп феодалів. Лицарський титул вже набув значення спорудженої барикади, що відокремлювала світських феодалів від простого народу. У той же час, усередині панівного класу цей стан також одержав свій певний статус і рольовий набір.

По мірі зменшення значення церкви, послаблення залежності від її другого стану відбувається зміна і ідеалу лицарства. Приблизно наприкінці XII сторіччя починає формуватись самосвідомість лицарства. Його ідеал відбиває тепер не тільки і не стільки інтереси церкви, скільки інтереси самого другого стану, що мислить себе вже вищим станом. Починаючи з цього періоду намічається відрив лицарського ідеалу від життя і реального лицарського статусу. З'являється образ ідеального лицаря, що наділений особливими чеснотами: він повинен часто ходити в церкву, не занадто захоплюватися полюванням, прагнути до подвигів, бути шляхетним, вірним, чесним, справедливим і охайним, щедрим, помірним, наполегливим тощо.

Дуже важливим моментом лицарського ідеалу була любов до дами серця (куртуазна любов). Лицар зобов'язаний був служити дамі серця як васал сеньйору і це було перетворено у певний ритуал, частину способу життя світських феодалів. Зрозуміло, що любов до жінки — це стимул будь-якої творчості за всіх часів і у всіх народів. Тому цілком логічно припустити, що любов до дами серця сприяла розвитку особистості самого лицаря.

У цілому аналіз лицарських якостей показує, що вже в XV сторіччі немає прямого зв'язку лицарського ідеалу з церковною ідеологією. На першому місці стояли доблесті, що і визначали положення лицаря у феодальній ієрархії, а вірність і служіння церкви навіть не згадуються. Ідеальна особистість феодального суспільства покликана служити або храму, або своїй особливій корпоративній групі. Як вже відзначалося, друге в цей період уже починало домінувати над першим.

Найважливішими компонентами лицарського ідеалу були походження і шляхетність, тому що в становому суспільстві приналежність до знаті надавала право на різноманітні привілеї, володіння якими в умовах особистої залежності означало для феодала куди більше, ніж просто володіння власністю. Відношення особистої залежності виражалося в поняттях "вірність", "честь", "доблесть" тощо. Але знаменно, що уявлення про вірність і честь були не стільки внутрішньою необхідністю, станом душі, скільки зовнішнім і показним атрибутом лицарського ідеалу. Середньовічному лицарю

було важливо, щоб сеньйор і члени ордену не сумнівалися в його вірності і честі.

Розглядаючи еволюцію лицарського ідеалу, відзначимо, що в якості кінцевої мети він загалом не був настільки індивідуалістичним і космополітичним, як рабовласницькі ідеали. Проте середньовіччя не тільки перенесло на небо соціальний зміст людини, але знову повернуло особистість певній корпоративній групі, другому стану феодального суспільства в даному випадку, котре лицарство зобов'язане було захищати від ворогів. У цьому сенсі феодальний ідеал був навіть кроком назад в порівнянні з ранньохристиянським ідеалом. Але, підпорядкувавши особистість замкнутій соціальній групі, феодализм ускладнив її діяльність усередині цієї групи, а потім знову створив передумови для подальшого розвитку індивідуальності.

При подальшому дослідженні еволюції лицарського ідеалу можна взагалі виявити відсутність таких цінностей як багатство і власність. Більш того, однією з найперших чеснот лицаря проголошувалася щедрість. Не накопичення, тому що в даний період середньовіччя виробництво не було підпорядковано інтересам накопичення і наживи, а споживання — у самому найширшому змісті слова. Так само, як при розгляді рабовласницького ідеалу, ми й у цьому випадку зштовхуємося з тотальним споживанням панівного класу, тому що, мабуть, найвищим моментом насолоди багатством було пропивати захоплені на війні трофеї, що слугувало засобом самоствердження лицаря у своїй корпоративній групі. Тому щедрість була своєрідним виразом і міжособистісних, і внутрішньогрупових відносин другого стану, а включення її в ідеал означало ще один засіб ствердження цих відносин.

Водночас, можна точно визначити, що лицарський ідеал був відірваний від соціальної дійсності. Він, як і саме лицарство, був би просто неможливий без феодальної власності на землю, без особистої залежності селянина. Тому руйнація цих відносин а також розвиток товарно-грошового виробництва і призвели до повного відриву ідеалу лицарства від реальних соціальних відносин у суспільстві. До того ж лицарський ідеал припускав непорушність існуючих суспільних відносин, освячених, у свою чергу, ідеалом "граду божого", а подібна статика стосовно до суспільства була неможливою. Еволюція лицарського ідеалу жалюгідна: до кінця XV сторіччя він узагалі перетворився в мішень для жартів і глузувань, втілившись згодом в образ Дон Кіхота в відомому творі Мігеля де Сервантеса.

Якщо при створенні лицарського ідеалу церква намагалася підпорядкувати своєму впливу світських феодалів, то формування ідеалу для середньовічного селянина переслідувало інші цілі і потребувало інших засобів. Показово, що ідеологи рабовласницького суспільства такої мети перед собою не ставили. Повна особиста залежність раба робила зайвим обґрунтування в його очах законності існуючого ладу.

У релігійному ідеалі для селянства був створений такий зразок особистої поведінки, що був би спроможний довести до їхньої свідомості основні цінності "граду божого". Але зробити це було досить складно, тому

що "виховним моментом" для селянства служили в більшій мірі соціально-економічні відносини феодального суспільства, ніж соціально-політичні, що намагалася нав'язати церква через призму релігійного впливу. Покріпачення селян усюди викликало їхній завзятий опір. Вони хотіли зберегти свої вільні звичаї тих часів, коли були вільними общинниками і спадково володіли землею. Ставши фортечними, селяни боролися за зменшення повинностей або за встановлення їхнього розміру на багато років, щоб якимось обмежити сваволю феодала. Тому гостра боротьба між феодалами і кріпаками йшла протягом усього періоду середньовіччя.

Церква робила спроби притупити гостроту соціально-економічних відносин з одного боку, а з іншого — намагалася поширити свою ідеологію на селянство. Вихід із цієї ситуації був знайдений в тому, щоб сформувати ідеал із матеріалу образної селянської свідомості, але саме за допомогою селян по запропонованій церквою схемі і, природно, в інтересах останньої. Проте існував ряд "хибних" моментів, що заважали здійсненню цього ідеалу.

По-перше, робочою мовою теологів була латинь, що неписьменний у своїй масі народ, звичайно, не знав.

По-друге, достатньо важкою була для їхнього сприйняття й абстрактна аргументація Августина і його послідовників.

По-третє, церква узурпувала новозавітні першоджерела і не збиралася робити їх надбанням народу, тому що католицька ідеологія і її ідеал істотно відрізнялися від соціальної програми раннього християнства.

Тому були початі спроби адаптувати католицький світогляд до повсякденної селянської свідомості. Одну з перших спроб почав у XII сторіччі Гонорій Августодунський у своєму творі "Світильник", де він у доступній формі виклав думку, що царства божого гідні тільки ті, хто обробляють землю. Ні лицарство, ні торговці, ні ремісники, ні солдати не можуть розраховувати на ідеальне життя, тому що вони живуть і збагачуються за рахунок праці селян [6, с. 248].

Крім того, церква всіма силами намагалася трансформувати особистість Ісуса Христа в ідеал місцевого святого. Численні "життя святих", що створювалися протягом усього середньовіччя, малювали народу цілком зрозумілі і прийнятні картини й образи праведника. Нерідко вони вбирали в себе ознаки місцевий поганських богів, що все ще існували у свідомості простого народу. Життя святих можна розглядати як згусток феодальних абстрактних принципів "граду божого". Відповідно "життям", ідеальний пан — це той, що має м'якість і милосердя стосовно селян. Але порушення цього принципу може бути полагоджено або самим паном, або втручанням святого, простий же люд повинен терпіти свої негоди.

Проте в більшості країн Європи християнська ідеологія сприймалася селянством досить поверхово. Селяни середніх віків, як і колони Римської імперії, бачили свої ідеали в минулому, у відносинах первіснообщинного ладу. Ідеали феодального селянства також являли собою повернення до вже відомого нам ідеалу "золотого віку", тобто були за суттю ідеалами консервативними. Вони випливали із самої природи феодального селянства.

Боротьба селян із феодалами розхитувала підвалини феодального суспільства і тому носила характер прогресивний (хоча б із погляду формаційного підходу). Але цілі, що ставило перед собою селянство, були орієнтовані в минуле.

Можливо і те, що для зняття соціальних напружень церква підтримувала ідеал зрівняння майна, що був достатньо широко поширений у середні віки. Вустами папи Григорія I вона проголосила, що земля й усе, що на ній росте, створені для загального користування всіх людей. Віденський собор 1267 року висловив узагалі соціалістичну ідею у введенні до своєї постанови. У знаменитому пам'ятнику середньовічного світогляду — романі "Про троянду" говориться, що всі суспільні бідування відбуваються від того, що деякі люди захопили землю в приватну власність і знедолили інших. В Англії в XII сторіччі в поемі Вільяма Ленглефа й у проповідях лоллардів було виражено також прагнення до зрівняння в майні. Герой названого твору Петро Пахарь зображується людиною, що знає щиру правду. Ця правда, якої він повчає дворянина, складається в тому, що всі багаті повинні поділити своє майно між бідними і разом із ними трудитися в поті чола.

Проте згладити соціальні протиріччя не вдалося. Практично у всіх державах Європи відбувалася озлоблена боротьба між імущими і незаможними. Показова в цьому відношенні Англія. Після чуми, коли вимерла велика кількість людей, була гостра потреба в робочих руках. Тому в 1349 році був виданий закон, відповідно до якого всі здорові чоловіки і жінки, що молодші за 60 років і не мали власності, зобов'язані були під страхом кримінальної відповідальності працювати за стару плату в наймачів. У 1351 році ця плата була точно визначена і робітники були прикріплені до своїх посад. Ці постанови підштовхнули трудящих на великі заворушення.

Показові в цьому відношенні численні селянські повстання. Характерно те, що в їхній ідеології можна спостерігати своєрідну дифузю ідеалу релігійного й общинного, а в деяких випадках і повне заперечення першого. Так, у XIV сторіччі в Італії відбулося одне зі значних селянських повстань. Воно охопило північний захід Італії. Ідеал рівності набув тут своєрідний політичний відтінок, було проголошене гасло знищення всіх сеньйорів як духовних, так і світських. Причому, керманічем повсталих був Дольчино, син священика, що досить добре знав "священне писання". Базуючись на ньому, Дольчино доказував, що незабаром прийде царство справедливості, усі феодали будуть винищені. Тобто ідея справедливості щиро зв'язувалася з ідеями рівності і зрівняльного розподілу, але на основі моралі релігійної.

Численні селянські повстання спиралися також і на ідеалізацію общинного ладу. Під час Селянської війни в Німеччині (1524-1525 р.) сама радикальна партія, якою керував Томас Мюнцер (1490-1525 р.), відкидаючи "град божий", бачила свою кінцеву мету в общинному ідеалі, що був звернений у минуле.

Подальший розвиток суспільних відносин пізнього середньовіччя, особливо в Англії, сприяв розвитку товарності сільського господарства. Селяни, що вели таке господарство, у боротьбі проти так званого "обгоро-

дження" земель усе частіше зверталися до ранньохристиянського ідеалу. Але вони зверталися до ідеалу "царства божого" саме тоді, коли він втратив свою прогресивність.

Це дозволяє зробити висновок про те, що середньовічне суспільство було орієнтовано у всіх сферах своєї діяльності на ідеал, що визначався багато в чому впливом християнського світогляду, так і традиціями общинного ладу, що у багатьох європейських народів безпосередньо передували феодалізму. У свою чергу, прагнення церкви підпорядкувати суспільні процеси своїй владі призвело до парадоксального результату, коли вперше сама церква була проголошена ідеалом суспільно-політичного устрою.

Але не церква і не папи створювали ті соціальні і політичні умови, що об'єктивно склалися в міру суспільного розвитку. Ці умови жадали від створеного ними релігійного ідеалу конкретики з урахуванням специфічних особливостей різноманітних соціальних груп суспільства. Це багато в чому визначило суперечливість і лицемірство ідеалу "граду божого". Ідеал правлячого класу являв собою досить складне ідеологічне утворення, у якому ідеалізація пануючих відносин ховалася за оболонкою трансформованого ранньохристиянського ідеалу. Ідеал "царства божого" і його модифікації виражали по суті світогляд цілої епохи.

У ранньохристиянському ідеалі політична домінанта ще не очевидна і процес її виявлення досить складний. Політичні інтереси різноманітних соціальних груп ще остаточно не оформилися, тому в релігійній доктрині політичні вимоги в чистому вигляді зустрічаються лише як винятки. Але залежність від церковного авторитету можна простежити в тих прийомах, які використовувалися письменниками при вивченні політичних питань. Розглядаючи трактати будь-якого богословського письменника, ми можемо побачити перед собою велику кількість текстів із священного Писання, творів учителів церкви поруч із посиланнями на пам'ятники світського законодавства. Серед цього масиву богословського матеріалу іноді за працею не можна розрізнити самотійної думки самого автора. Письменники начебто соромляться свого людського розуму і прикладають усі зусилля до того, щоб сховати свою особистість, укритися за яким-небудь богословським авторитетом. Тому, узагальнюючи ту або іншу політичну тенденцію, вони намагаються показати, що вона — не результат їхньої самотійної думки, а впливає з власних слів Рятівника, апостолів або старозавітних пророків.

Феодальні ідеали лицарства і селянства зіграли визначену роль у забезпеченні еволюції ранньохристиянського ідеалу, проте у результаті призвели до безвиході. Водночас, завершення батьками церкви трансформації ідеалу раннього християнства у феодальний ідеал суспільно-політичного устрою не означало остаточної загибелі цього ідеалу.

У Західній Європі соціальна база ранньохристиянського ідеалу відбудовувалася по мірі відродження міст. Починаючи з XII сторіччя, міста ставали важливим елементом феодального суспільства, а бюргерство — третім станом феодалізму. У свою чергу, становлення бюргерства супроводжувалося виникненням бюргерської ересі, де відкидалися спроби

католицької церкви поставити себе між Богом і людиною, підпорядкувати собі "земний град".

Мабуть, у Ф.Енгельса ми можемо знайти найбільше глибоке визначення суті опозиції проти церковної ортодоксії на Сході і на Заході. Він пише: " Якщо ця класова боротьба протікала тоді під знаком релігії, якщо інтереси, потреби і вимоги окремих класів ховалися під релігійною оболонкою, то це анітрошки не змінює справи і легко пояснюється умовами часу ... Ясно, що за цих умов усі виражені в загальній формі нападки на феодалізм і насамперед нападки на церкву, усі революційні — соціальні і політичні доктрини — повинні були переважно являти собою і богословські ересі. Для того, щоб можна було нападати на існуючі суспільні відносини, потрібно було зірвати з них ореол святості".

У 1480 м. церква, що називається, "пішла ва-банк", офіційно заявивши про виникнення інквізиції. А потім за 150 років у Німеччині, Італії, Іспанії було спалено на вогнищах більш 30000 "відьом". Здійснення на практиці принципу "примусового універсалізму", як видно, було пов'язане з безсиллям церкви цілком підпорядкувати своїй волі свідомість мас. Проте фактично це церковне судилище виникло набагато раніше. Воно перетворило в криваві катівні цілі країни Європи. Інквізиція підпорядковувалася лише римському папі, а сама особистість інквізитора вважалася недоторканною. Вся місцева світська влада повинна була коритися її наказам, що стосувалися розшуку еретиків. Керувати інквізицією доручили монахам-домініканцям, спокушеним проповідникам, що повинні були стежити за "чистотою" віри і переслідувати еретиків.

Звірства інквізиції не раз викликали заворушення народу у Франції, Італії й інших країнах. Особливо жорстокою була інквізиція в Іспанії. Саме тут король Фердинанд Арагонський і королева Ізабелла Кастильська, бажаючи зміцнити свою владу, вирішили офіційно проголосити в країні інквізицію. Але іспанське королівське подружжя поставило умову, щоб призначення інквізиторів залежало від світської влади, а конфісковане в засуджених еретиків майно переходило в королівську скарбницю. Таким чином, величезну вигоду від введення інквізиції одержувала королівська влада, а сама інквізиція стала знаряддям абсолютизму.

У цьому саме і проявилось лицемірство церкви, що була сама не проти поживитись за рахунок майна еретиків. Основні думки папи Стикста IV уже не стосувалися "чистота віри", тому що йому не давали спочинку величезні прибутки королівської влади. Намагаючись домогтись своєї частки багатств, папа якось розкрив істинні цілі інквізиторів, говорячи про те, що вони керуються в своїх діях стосовно обвинувачуваних не релігійною ретельністю, а жадібністю до грошей. Так, багаторічна діяльність інквізиції настільки послабила і розорила Іспанію, що деякі її райони фактично збезлюднили. Це трапилось, наприклад, із Гранадою після виселення маврів.

У період класичного середньовіччя боротьба з церквою, тобто з першим станом, була боротьбою з феодалізмом узагалі. Але в міру суспільного розвитку змінювалися і інтереси і церкви, і тих, хто боровся з нею.

Надалі особливо яскраво це проявилось під час Селянської війни в Німеччині, котра показала, що бюргерство як новий стан вросло у феодалізм, і що ця боротьба з церквою була спрямована вже не на руйнацію феодального ладу, а на поліпшення умов свого існування.

Хронологічно прослідковуючи природу релігійного ідеалу потрібно констатувати, що йому на зміну приходять ідеали епохи Відродження і Просвітництва. Але поява цих нових типів ідеалу не знищило відразу ж ідеал релігійний. Деяким порушенням хронологічної послідовності можна простежити до якого завершення він прийшов. Безперечно, що найважливішим періодом у наступній трансформації релігійного ідеалу явилася Реформація — переворот, що зруйнував духовну диктатуру католицької церкви і поклав початок розвитку світської культури і буржуазного світського світогляду.

Коротко відзначимо, що перемога Реформації грала на руку подальшому розвитку бюргерства в рамках феодальної формації, хоча сама ця формація вже підходила до свого історичного кінця. Почався період первісного нагромадження, де на зміну простим товарним відносинам приходять відносини капіталістичні. Цей період ще не був пов'язаний із формуванням суцільного політичного ідеалу Нового часу й ідеологи Реформації роблять своїм гаслом ідеал раннього християнства. Проте, він уже втратив свою загальність і вичерпав себе, а земний приватний успіх бюргерства виявився таким же міфом, як успіх римських ремісників. Проте протестантизм, що виник як буржуазний різновид християнства, не тільки почав боротьбу проти засилля римсько-католицької церкви у формі різноманітних релігійних прямувань, але і зберіг релігійний ідеал "царства божого" після своєї перемоги. Але і сам протестантизм поступово втрачав свою антифеодальну й антикатолицьку орієнтацію, тому що католицизм у цю епоху став вміло пристосовуватися до нових суспільних відносин. Руйнувався той ґрунт, на якому спочатку відбувалася люта політична й ідеологічна боротьба між католицизмом і протестантизмом. Згодом розходження між ними стають чисто формальними. Так, гасло "дешевої церкви", що висували протестанти в XVI-XVII сторіччях, втратило свій зміст, тому що розбагатіла буржуазія могла зробити свою протестантську церкву не менше розкішною, ніж католицька. Руйнувалися ідеали, за які в XVII сторіччі в ході протестантських війн у Європі віддали свої життя понад 3 млн. людей.

Англійська революція XVII сторіччя була останньою революцією, що проходила під релігійними гаслами і ідеалами. Всі наступні революції у Франції, Німеччині, мали вже світську, чисто юридичну спрямованість. Наприклад, Томас Мюнцер (1490-1525) — виразник інтересів міського плебсу, що виділяється з бюргерства, почав одну з останніх спроб сформуванню свій образ ідеального суспільства. Він характеризував боротьбу селян як боротьбу за здійснення "божественного плану", його гасла сприймалися як вказівки "духу", його обіцянки швидкого "божого царства на землі" надихали на відмову від покірності світській владі. Абстрактний і фантастичний і для того часу ідеал комунізму, виражений у принципі

"царства божого на землі", складав головний притягальний момент у його проповідях для народу. Це чітко бачили і його сучасники. Так, Ф. Меланхтон писав: "Боже милостивий, про яке ж царство вони так солодко мріяли? Якими вигаданими пророцтвами він (Мюнцер. — В. К.) довів дурну масу до збройного виступу! Скільки обіцянок про найближче майбутнє нібито за повелінням небесного оракула для зміни суспільного і державного порядку! Дійсно, у промислово відсталій в той час Німеччині іншого суб'єкта буржуазних відносин не існувало, не існувало і духовного фунту для розвитку його ідеалу.

Характерно, що на останній стадії свого існування й античний, і рабовласницький, і релігійний ідеали мовби знебарвлювалися невірою, песимізмом з боку особистості, що вже не вірила взагалі ні в які ідеали. Так, залишки розгромлених у 1524-1525 р. у Німеччині сект анабаптистів, переселившись у Нідерланди, утворили там секту менонітів (по імені її фундатора Менно Симонса). У їхній ідеології — уже повна відмова від "царства божого" на землі. Замість цього в прийнятій ними в 1632 році "Декларації головних статей нашої загальної християнської віри" меноніти на перший план стали висувати найбільш песимістичні ідеї Євангелія — смиренність, покірність, непротивлення тощо. Ту ж еволюцію проробили багато інших релігійних сект. Таким чином, з'явився своєрідний вакуум, породжений тим, що церква вже не могла підтримувати свій ідеал, а нові суспільні відношення ще не могли створити його. З'явилося певне замкнуте коло.

У ідейних конфліктах Реформації вже намітилися контури майбутніх битв просвітителів із церквою. Але від гасла "Християнство підрізає крила чесноти!" до антиклерикального призову "Розплющить гадину!", проголошеного лише в XVIII в., суспільній свідомості треба було пройти ще дистанцію майже в два сторіччя. Мабуть, цей перехід був би неможливий без тієї світоглядної основи, що підготувала епоха Відродження. У центрі уваги її мислителів знаходилися вже не природа і Бог, а людина. Мислителі Відродження неначе відчинили очі цій людині, що оцінює і Бога і природу вже через своє світовідчуття. Гуманізм і антропоцентризм - найбільш характерні ознаки цієї епохи, що стали згодом елементами нового політичного ідеалу. Характерно, що вироблене епохою Відродження розуміння людини, її природи виявилось навіть більш важливим для становлення світського ідеалу, ніж самі уявлення гуманістів про політичний ідеал.

Перелік посилань

1. Ладыженский А. Общественно-политические идеалы древнего мира, средних веков и нового времени. — Х., 1919.
2. Кириков О.И. Христианско-Византийская культура. — К., 1993.
3. Трубецкой Е. Н. К характеристике политических идеалов эпохи Возрождения. — К., 1899.
4. Эйкен Г. История и система средневекового мировоззрения. — Спб., 1907.
5. Волконский А. Католичество и священное предание Востока. — Париж, 1933.
6. Гуревич А. Я. Проблемы средневековой народной культуры. — М., 1981.